

תרומת איברים**הרב מיכה הלוי – ראש ישיבת "עטרת נחמיה" ורבה הראשי של פתח תקווה****על-פי שיחות הרב צבי יהודה קוק זצ"ל**

(שיעור שניתן בבסיס צה"ל, יום שני, ב' תמוז התשע"ד – השיעור נערך ע"י זיוה חן)

להצטרפות לרשימת תפוצה נא לשלוח מייל ל: avivhatora1@012.net.il

תוכן העניינים:

1. הצלת נפשות
2. איסור קיצור חייו של הגוסס
3. תרומת אברים מן המת
4. התערבות של רב או רופא נאמן
5. המנעות מתרומת אברים משיקולים דתיים
6. אין מורין על תרומת אברים ברבים
7. הגיור ועקרונות הפסיקה הציבורית
8. התוכן שבעולם ההלכה
9. רוח האומה

1. הצלת נפשות

נעסוק בנושא ההלכתי המפורסם; תרומת אברים עפ"י ההלכה, ומתוך כך נלמד על פסקי הלכה ציבוריים, הקושי לפסוק בהם הלכה, והקושי ליישם בפועל.

בעסקנו בנושא תרומת האברים עומד לנגד עינינו העקרון של הצלת נפשות. התורה מצווה (ויקרא י"ט, ט"ז): "לא תעמוד על דם רעך", וכך כאשר אדם טובע בנהר מצווה להצילו. מצווה זו נלמדת גם מקל וחומר שבתורה, שאם ציוותה התורה על השבת אבידה, שהיא השבת ממון, על אחת כמה וכמה שישנה מצווה על השבת הגוף. מצוות הצלת נפשות היא מצווה גדולה מאוד, עד שהיא דוחה אפילו את השבת. ולא רק עבור עצמו מותר לאדם לחלל את השבת, אלא אף בהצלת חברו מותר לו לחלל שבת. פיקוח נפש היא מצווה הדוחה את כל העבירות שבתורה.

נשאלת השאלה האם מותר לאדם להכנס למצב של ספק פיקוח נפש של עצמו על מנת להציל את נפש חברו, המצוי במצב של פיקוח נפש וודאי? שהרי אם פיקוח נפש דוחה כל עבירות שבתורה, ייתכן שגם פיקוח נפש של עצמו ידחה מפני פיקוח נפש חברו. כאשר אדם רואה את חברו נסחף בנהר, ונמצא בסכנה וודאית, האם מותר לו להכנס אל מי הנהר, אע"פ שגם עבורו הסחף מהווה סכנה, והוא אינו בטוח ביכלתו להציל את חברו ולעמוד בעצמו מול הסחף? נחלקו בכך גדולי ישראל, האם מותר לאדם להכניס עצמו לספק סכנת נפשות על מנת להציל חברו מסכנת נפשות וודאית.

שאלה זו אינה נוגעת לדיני מלחמה ולהתנהלות בצבא ההגנה לישראל. בדיני מלחמה כל אחד מצווה להכנס לסכנה על מנת להציל נפשות, ויש לסכן את החיים על מנת לחלץ פצוע בשעת קרב. דיני מלחמה אינם נוגעים לענייננו, שכן אנו עוסקים בחיי אזרחים רגילים.

מחד הצלת נפשות חשובה עד כדי כך שמותר לעבור עברות למענה, ומאידך לפי חלק מהפוסקים אסור להכנס לספק סכנת נפשות על מנת להציל את הזולת. בתרומת אברים יש סכנה מסויימת עבור האדם שמעוניין להציל נפש חברו. הרפואה טוענת שבתרומת כליה יש סיכון מסוים, אך ניתן לעבור אותו בקלות, והוא וודאי אינו סיכון תמידי למשך כל החיים. מצב כזה אינו נקרא ספק סכנת נפשות, ולכן כל הפוסקים התיירו תרומת כליה. בתרומת כליה כלל לא עולה השאלה שהצבנו קודם לכן, משום שאין בדבר סכנה. בעולם המודרני של היום, נעשות פעולות אקטיביות פולשניות בתוך הגוף, והן לא בהכרח מהוות סכנה, כשם שאדם שטס במטוס אינו נחשב כאדם המצוי בסכנה. יש בזה וודאי סיכון כלשהו, אך לא ניתן להגדיר זאת כספק סכנת נפשות. אם כן בתרומה של אבר מן החי, שאין בה פגיעה בהמשך התפקוד הגופני, על אף הסיכון הקטן הקיים בה, לדעת כל הפוסקים יש בזה וודאי מצווה של הצלת נפשות, ואין כאן שום שאלה הלכתית.

2. איסור קיצור חייו של הגוסס

בתרומת אברים מן המת אנו נכנסים לשאלה מהותית ביחס להגדרת רגע המוות. אדם שמוגדר כגוסס, בין בידי שמיים מפאת מחלה, ובין בידי אדם, כדוגמת ניתוח שהחמיר את מצבו, אסור לגעת בו לרעה ולקחת אחד מאבריו, משום שכל נגיעה בו עלולה לקרב את מותו. גוסס הוא אדם שהרפואה כבר אינה מסוגלת להועיל לו, אך אסור לרפואה להתערב בנעשה בגופו באופן שעלול לקרב את קיצו. קירוב מיתתו של הגוסס אפילו בשעה קלה, כפי שאנו מברכים בברכת "אשר יצר": "אפילו שעה אחת", אסור בתכלית. קיצור חייו של אדם בידיים מוגדר בהלכה כרצח.

המושג שהתחדש בזמננו, "המתת חסד", שהוא לכאורה הבאת מוות על האדם מתוך רחמים עליו, משיק לרצח. מכיוון שכל טיפול אקטיבי שנעשה לגוסס ועלול לקצר את חייו נקרא רצח, חשוב מאוד לדעת מהו הרגע שבו עובר הגוסס ממצב של גסיסה למצב של מוות סופי.

3. תרומת אברים מן המת

המשנה במסכת יומא (ח', ז') דנה באדם שנפלה עליו מפולת בשבת או ביום הכיפורים, וניגשים לחלצו מן המפולת. לאחר שהסירו ממנו עוד ועוד אברים, הגיעו למצב בו ניתן להבחין שאין באדם זה כבר נשימה דרך בדיקת יציאת האוויר מן החוטם. כאשר אין יציאת אוויר דרך החוטם, הופסקה הנשימה, ומוות זה מוגדר כמוות לבבי, שכן הלב הפסיק לפעום. בזמן המשנה לא היו אמצעים משוכללים כמו בימינו לבדוק האם האדם חי או מת, לכן המשנה וודאי מדברת על מוות לבבי.

במשך הזמן הומצאו מכשירים המסוגלים לבדוק את תפקוד המוח, וכאן נוצרה בעיה בזיהוי רגע המוות. המוח הוא אחד הנעלמים הגדולים בעולם הרפואה, ולכן עד היום הרפואה אינה יודעת כיצד לטפל בנזק מוחי. אך ישנם מדדים מסוימים המסוגלים להצביע על הפסקת התפקוד של גזע המוח. חלק ניכר מהפוסקים קבעו שקריסת גזע המוח מבחינת יכולת התפקוד שלו, היא למעשה רגע המוות. בד"כ קריסת גזע המוח מתרחשת בעוד הלב פועם באמצעות מכונת הנשמה, ולעולם לא ניתן לדעת האם ברגע הפסקת פעולות מכונת הנשמה ימשיך הלב לפעום, או שכל הפעימות שלו עד עתה היו מלאכותיות. החיבור למכונת הנשמה אינו החייאת

מתים, אלא הוא נעשה כאשר הלב עדיין פועם, אך לא היה בכוחו להפעיל את כל מערכות הגוף. בזמן החיבור למכונת הנשמה הלב פועם בעזרת המכונה, אך איננו יכולים לומר מה היה קורה לולא המכונה. תרומת האיברים עוסקת במצב של חיבור למכונת הנשמה ומוות של גזע המוח. זהו מצב שבו הרופאים קובעים שיש כאן מוות של גזע המוח, אך מאידך החולה נראה נושם, בטנו עולה ויורדת. התייחסות הפוסקים לשאלה זו החלה בארה"ב ה"אגרות משה" פסק שקביעת רגע המוות נעשית עפ"י מות גזע המוח. כך פסק הרב שלמה גורן זצ"ל, כך פסקה גם הרבנות הראשית לישראל בזמננו של הרב אברהם שפירא זצ"ל והרב מרדכי אליהו זצ"ל. הרב אלישיב זצ"ל הוא כמעט הפוסק היחידי שפסק שכל עוד הלב לא הפסיק לפעום האדם מוגדר כחי, ורגע המוות הוא רגע הפסקת פעימות הלב. ההולכים לשיטתו של הרב אלישיב אוסרים כמעט כל תרומת אברים במצב של חיבור למכונת הנשמה, משום שיש בזה קיצור חייו של הגוסס.

4. התערבות של רב או רופא נאמן

ניתן להעיר כאן שלעיתים מתעורר חוסר אמון במדדים, שכן לפני זמן מה היה מקרה בו נלקחה אשה לקבורה והתעוררה. הלכה למעשה, גם אלו הפוסקים שרגע המוות הוא מות גזע המוח טוענים שעניין זה כמעט אינו רלוונטי לתרומת אברים, שכן איננו נותנים אמון מלא במדדים שמראים שגזע המוח מת כהוכחה לכך שאכן גזע המוח מת לגמרי. בזמן היותו של הרב עמאר רב ראשי לישראל יצא חוק המחייב לערוך בדיקה מסויימת, המתבצעת באמצעות הצמדת אלקטרודות, שלוש פעמים בפערי זמן קבועים, ע"י רופא נאמן, הבקיא הן במושגים הרפואיים והן במושגים ההלכתיים, על מנת לקבוע את רגע המוות. הרבנות הראשית תמיד דרשה נוכחות של רופא הנאמן עליה, בכדי לבדוק שאכן הכל התבצע עפ"י ההלכה. עולם הרפואה מחה כנגד כך בטענה שאין להכניס אדם בעל שיקולים הלכתיים לתוך עולם הרפואה. הרפואה רואה בכך אי אמון גדול בעולם הרפואה, ולכן יש היום בעיה גדולה מאוד בכל הנושא של תרומת אברים. רק משפחה שדורשת התערבות של רב ופוסק בתהליך תרומת האברים, אכן יכולה לעשות את הדברים עפ"י ההלכה, אך במקום שאין דרישה כזו הרפואה עושה בתהליך זה כפי שיקול דעתה. אמנם כאשר המשפחה דורשת התערבות של רב, הרפואה נענית לה, משום כבוד המשפחה, אך אין זה דבר המובן מאליו. החוק קובע שבית החולים אינו צריך לקרוא לרב או לרופא נאמן על עולם הרבנות בזמן תרומת אברים, אלא אם כן המשפחה דורשת זאת. הדבר מציב אותנו בפני שאלה קשה, האם האדם הוא אדון על גופו ויכול לקבוע מה יעשה בו.

5. המנעות מתרומת אברים משיקולים דתיים

בציבור הכללי בישראל ישנה הענות נמוכה מאוד בכל נושא תרומת האברים, ורבים קושרים זאת לעניין תחיית המתים. ישנן שאלות שונות הנוגעות לתחיית המתים, ביחד לאישה ראשונה ואישה שניה ועוד כהנה וכהנה, אך אנו איננו צריכים להתעסק בשאלות אלו, אלא עלינו להאמין שמי שמחיה מתים בגבורה ידאג להשלים גם את הכבוד החסר, של המת שתרם אותו לאחר. זהו ערוב לא נכון של אמונה והלכה, הגורם לנו להכחשה ולהדחקה ומונע מאתנו לתרום אברים. לעומת מצוות הצלת נפשות אין מקום לפחד הזה שאין לו כל בסיס, שכן זוהי מצווה גדולה מאוד. כמובן שיש לבצע הכל עפ"י ההלכה, ועלינו לדעת שישנה דרך לתרום אברים עפ"י ההלכה, כפי שנחקק בזמן הרב עמאר, שבכל מקרה של תרומת אברים בזמן מוות של גזע המוח יש לדרוש ליווי רבני רפואי.

רוב הפוסקים פסקו שישנה דרך כשרה עפ"י ההלכה לתרום אברים, אך הלכה למעשה פסיקה זו אינה יוצאת אל הפועל. הרב עובדיה יוסף זצ"ל נמנע מלהביע דעה פומבית בעניין זה, ועד כמה ששידלו אותו בנושא ואמרו שהדבר יגרום להגברת התרומות, עדיין נמנע מלדבר על כך בציבור. אך מי לנו כמו הרב עובדיה זצ"ל שחמל על כל נפש מישראל, ואע"פ שהסכים באופן עקרוני לתרומת אברים, בכל זאת נמנע מלפרסם זאת בציבור. מכאן נוכל ללמוד מהי פסיקה ציבורית. ישנו הבדל גדול בין הלכה שהרב מורה בבית המדרש, לבין הלכה שהרב מורה בציבור.

6. אין מורין על תרומת אברים ברבים

בעולם ההלכה יש מושג של "הלכה ואין מורין כן". נשאלת השאלה: אם זו הלכה, מדוע אין מורין כן? רבים מאשימים היום את הרבנים בכך שאין להם אומץ לצאת בפסיקות הלכתיות שונות, אך כנגדם נטען שלא יתכן לומר על רב שצריך לקבל החלטה באיסורי כרת, האם האישה מותרת לבעלה, כל יום ולפעמים כמה פעמים ביום, שאין לו אומץ. הלכה ואין מורין כן היא אומץ בכיוון ההפוך: לא להורות הלכה, גם במקום שנפסק כן להלכה, ולכך דרוש אומץ גדול, שכן הציבור מאשים כאן את הרב בכך שאין לו אומץ לצאת בפסק הלכה זה לציבור.

בעולם הרפואה היום אדם ניגש לרופא לאחר שקרא כבר את כל החומר על מחלתו בלחיצת כפתור, והוא מצוייד בכל המידע הרלוונטי אליו. כאשר הרופא מורה לו את דרך הטיפול, מתווכח איתו המטופל וטוען שבמאמר שקרא ניתנת דרך טיפול שונה. הרופא רואה את מכלול הגוף ותפקודו, ואינו רואה רק את הנקודה הספציפית שנפגעה בגוף, ולכן מתוך שיקול דעת הוא מורה על דרך טיפול מסויימת. על מנת לטפל ולרפא דרוש רופא חי עם שיקול דעת, ולא רובוט הפולט מידע. כך קורה לעיתים שבמקרה שדרך הטיפול של הרופא לא צלחה מאשימה המשפחה את הרופא, ומצדיקה את עמדתה שהציגה כנגדו.

כך קורה גם בעולמה של הלכה, ואף יותר חמור מכך. כל אחד סבור היום שאם למד כמה שנים תורה הוא יכול לחוות דעתו, או לחילופין להקיש את שאלתו ולקבל תשובה בלחיצת כפתור. בהלכה כולם סבורים שהם יודעים ומבינים הכל, בעוד שברפואה בכל זאת אנשים נוטים לתת יותר אמון, שכן לא בכדי ישב הרופא ולמד שבע שנים רפואה. אדם שקורא מאמרים הלכתיים שונים תמיד יוכל למצוא דעה בהלכה שלכאורה תואמת את עמדתו, ואם הרבנים לא פוסקים לו כדעתו, הוא מאשים אותם בכך שאין להם אומץ לפסוק אחרת.

הרבנים בוחנים את השאלה בהיקפים שאינם ידועים כלל לשואל, וזוהי דעת תורה אמיתית. דעת תורה אינה כוללת שאלה ותשובה בלבד, אלא היא מתפרסת על פני מעגלים רבים. בהלכה ואין מורין כן אמנם ההלכה מתירה בשאלה הספציפית, אך מכיוון שיש לה השלכות בציבוריות, אין מורין כן בפומבי.

נושא תרומת האברים הפך להיות מעין הלכה ואין מורין כן, משום שהרפואה אינה ממהרת, ואף מתנגדת לאפשר לנאמני הלכה להיות חלק מן התהליך. אם היו משכילים להציג בפני כל משפחה שמתה מוטל לפניה בנוסף לרכזת ההשתלות, המדברת על לב המשפחה לתרום אברים, גם נאמן הלכה, היו היום הרבה יותר השתלות אברים והרבה יותר הצלת נפשות בישראל. לכן נושא תרומת האברים לא יצא לציבור כפסיקה ציבורית בשל הבעיות ההלכתיות הכרוכות בכך, ובשל הקושי שמערימה הרפואה בהתנגדותה לשיתוף של נאמני הלכה בתהליך תרומת האברים.

7. הגיוור ועקרונות הפסיקה הציבורית

דוגמה נוספת לפסיקה ציבורית היא בנושא הגיוור. מרבית החפצים להתגייר היום אינם באים מיוזמתם, מתוך רצון להסתפח לעם היהודי, אלא זו דרישה של בן הזוג שלהם, שהוא יהודי, ואינו מעוניין שתיווצר בעיה ביהדותם של הילדים העתידיים להיוולד לו. זו אמנם גישה מאוד יהודית ובריאה, אך אם נתיר לגויות להתגייר ללא מחויבות במצוות, יפרץ המחסום של הכרות עם גויות, משום שהפיכתן ליהודיות תהיה קלה ובלתי מחייבת. עלינו לקבל אחריות על כך, זו הלכה שיש להקל בגיוור של זרע ישראל ואין מורין כן, שאין מקום לפרסמה בציבור. ההקלה בגיוור תגרום למציאות חדשה שבה בחורים יהודיים יסעו לחו"ל לחפש להם גויות וייבאו אותן לארץ. הרי כולנו מבינים שנישואין מעין אלו, של בני זוג מארצות רחוקות וממנטליות שונה לחלוטין, הם בעלי אחוזים נמוכים של השרדות. אם כך לשם מה לגיייר ולתת הקלה בגיוור, אם ממילא רוב הסיכויים הם שהנישואים יתפרקו ביום מן הימים?! רות המואביה התגיירה רק לאחר שנעמי הפצירה בה לשוב לעמה, והיא בכל זאת היתה מתאמצת לבוא עם נעמי לארץ ישראל, כיצד נוכל להתיר בציבור הקלות כה גדולות בגיוור? בציבור הדברים נקלטים לגמרי אחרת מאשר בפסק ההלכתי הצרוף, ועל כך מוטלת עלינו אחריות לעיתים לא לומר את הדברים בציבור. אכן לעיתים נוצר מצב במקרים מסויימים בבית הדין שיש צורך להקל בגיוור, אך כאשר מראש נוצר מצב שדורש הקלה, זהו עיוות שכלפיו יש לנהוג בדרך של הלכה ואין מורין כן. לכן אותם רבנים שאינם מורין הלכה המותרת בציבור הם בעלי אומץ גדול הרבה יותר מהרבנים שמורים הלכה זו בציבור. הרבנים שמורים הלכה בציבור הם ידידותיים לציבור, ומתקבלים בשמחה, ולשם כך לא דרוש אומץ. אומץ נדרש כאשר הרב לוקח אחריות על כלל הציבור ובוחר שלא לפסוק הלכה זו בציבור. זו דעת תורה, וכך נהג הרב עובדיה זצ"ל בנושא תרומת האברים ואף בנושא הגיוור. דעת תורה היא מושג רחב הרבה יותר מן המושג פסיקה, מכיוון שדעת תורה אינה מצטמצמת בארבע אמות של הלכה בלבד, במיוחד כאשר מדובר בפסיקה לציבור ולא בפסיקה ליחיד, אלא היא שוקלת את מכלול השיקולים, הנסיבות, התנאים והדעות ומתאימה אותן לסיטואציה ולציבור.

8. התוכן שבעולם ההלכה

במשנה הראשונה במסכת אבות מתוארת שלשלת המסורת של התורה שבע"פ ממשה רבנו ועד אנשי כנסת הגדולה, כאשר אנשי כנה"ג הם למעשה הראשונים שהחלו בפסיקת התורה שבע"פ. אנשי כנה"ג אמרו שלושה דברים, המחייבים אותנו במסורת התושבע"פ: א. הוו מתונים בדין, כלומר לא כל דין ניתן לאמרו מיד, אלא יש להיות מתונים ולשקול מה ההשלכות של אותו דין על הציבור, על השואל. לעיתים לשואל אחד יש לענות כך ולשואל אחר יש לענות אחרת. יש להפעיל שיקול דעת ולקחת אחריות, ולפסוק מתוך דעת תורה.

ב. העמידו תלמידים הרבה, כלומר: לגדל תלמידי חכמים. לא נאמר: "העמידו הרבה תלמידים" אלא: "העמידו תלמידים הרבה", כלומר: להעמיד תלמידים בריבוי של תורה, תלמידי חכמים גדולים. תלמידי חכמים גדולים מסגלים לראות דברים לעומק ולרוחב, ולהבין את ההשלכה של כל דבר ודבר, כל פסק ופסק על הציבור ועל היחיד.

ג. עשו סייג לתורה, כלומר: לעשות גדר לדברים שמהתורה הם מותרים, על מנת שלא להגיע לידי מכשול בהם. ואכן דיני דרבנן רבים יש לנו היום, המאפשרים לנו לחיות את התורה. דוגמא מובהקת לכך הוא נושא השבת. חכמים דאגו לעשות סייג על מנת שלא להפוך את השבת לחול. הרי מצד עיקר הדין מותר להפעיל בשבת מכונת כביסה, טלוויזיה (ערוצי גויים) וכו' בשעון שבת ללא חילול שבת. אך התורה לא ציוותה על השבת על מנת שלא נחלל שבת, אלא על מנת שנחיה את השבת ונחוש את קדושתה. הסייג לתורה מצמצם

את הפער בין פסיקת הלכה לבין רוח ההלכה, ובכך הוא מאפשר לאדם לחיות את השבת, ולא להיות רק בגדר אדם שאינו מחלל שבת.

זהו ההבדל בין חוקי התורה לחוקים אנושיים. חוקים שנוצרו ע"י האנושות אינם מביעים רוח כלשהי, אלא הם באים לסדר את החברה בסדר נכון ולמנוע נזקים חברתיים. חוקי התורה הם חוקי חיים, חוקים לא יבשים, מלאי רוח. כל ספרי החוקים של המדינות השונות באים לגדור פרצות, אך אינם מביאים עימם תוכן של חיים. חוקי התורה, העוסקים בין היתר בשמירת השבת, בשמירה על גופו של האדם, נותנים תוכן לערך החיים. גם בנושא תרומת האברים, כאשר חוקי התורה מורים שאין לפגוע אף בחיי רגע של אדם, בעוד דקה של נשימה, הרי הם מעניקים ערך משמעותי לחיי אדם, מתוך אמונה שבכל רגע של חיים יש ערך ותוכן, אף אם אין ברגעים אלו איכות חיים גופנית. גם כאשר האדם אינו חש או מרגיש עוד דבר, מי אנו שנדע להעריך חיים אלו?!

9. רוח האומה

עיקר העניין בעולמה של הלכה הוא לחיות את רוח התורה. כאשר ישנה פסיקה, שבמקרה שתהפוך לפסיקה ציבורית, היא עלולה לעקור את רוח התורה, אין מורין אותה ברבים. אם לפסיקה בנושא תרומת אברים ישן השלכות העלולות להביא לעיוותים ולדברים שינגדו את ההלכה ואת רוח התורה, יש להמנע מלפסוק כך ברבים, ואף דבר זה נכלל במושג הלכה ואין מורין כן. בפסיקה ציבורית יש להיות ערים לכך באופן מיוחד, משום שהציבור עלול לקחת את הפסיקה הזו למקומות לא רצויים. לכן הרבנים שאינם פוסקים כך לציבור, אע"פ שהציבור יודע שהלכה זו מותרת באופן עקרוני, הם בעלי אומץ גדול. הם נושאים על כתפיהם את האחריות על המשכיותו של עם ישראל כעם רחני.

ארוע החטיפה והרציחה האכזרית של שלושת הנערים הי"ד עורר בנו לא רק הזדהות רגשית עם ההורים ועם המשפחות, אלא התעוררה בנו תחושה עמוקה הרבה יותר, תחושה של אחדות נדירה, שהיא למעשה התעוררות של ערכיה של האומה הישראלית, ושל רוח האומה.

אנו שונים מכל האומות, והזדהותנו זה עם זה איננה הזדהות חיצונית רגשית, אלא היא זהותנו העמוקה. בימים האחרונים חוונו חיפוש גדול באומה. אנשים חיפשו מה לומר, מה להתפלל, מה לעשות. זוהי התעוררות של רוח לאומית חזקה, המקשרת את כולנו יחד. הפגיעה היתה לא רק במשפחות, אלא באומה כולה, היושבת בארץ והיושבת בתפוצות, משום שזהו מאבק בין היהדות ובין אויבי ישראל, לכן ממילא כל מי שמשתייך לאומה הישראלית מתעורר במאבק הזה. והמאבק הזה חוצה מגזרים וסקטורים, ועלינו רק להתפלל שהתעוררות זו תימשך גם כעת, לאחר השבר הנורא, ואם זו אכן התעוררות אמיתית ולא רק הזדהות מעשית, היא לא צריכה להפסק עתה.

בשורות טובות, ישועות ונחמות